

O‘ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARINI QIYOSIY O‘QITISHNING NAZARIY-AMALIY ASOSLARI

Buranova Shaxista Maxmudovna,

O‘zbek tili kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Avezimbetova Sevara Rustam qizi,

O‘zbek tili kafedrasida 1-bosqich doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va qoraqalpoq tillarining lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy asosda o‘qitishning lingvistik, psixolingvistik va lingvodidaktik asoslari ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Qardosh turkiy tillar o‘rtasidagi fonetik, leksik va grammatik o‘xshashliklar hamda farqlar milliy-madaniy omillar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqilgan. Kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish va interferensiyani bartaraf etishda qiyosiy metodning ta‘lim samaradorligiga ta‘siri eksperimental natijalar asosida asoslangan. Lingvomadaniy yondashuv asosida tayyorlangan o‘quv materiallari o‘quvchilarda tezroq va mustahkamroq bilim shakllanishiga yordam berishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: lingvomadaniy tahlil, qiyosiy metod, turkiy tillar, madaniy kontekst, interferensiya, lingvodidaktika, psixolingvistika, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ лингвистических, психолингвистических и лингводидактических основ преподавания лингвокультурных особенностей узбекского и каракалпакского языков на сравнительной основе. Фонетические, лексические и грамматические сходства и различия между родственными тюркскими языками рассмотрены в связи с национально-культурными факторами. На основе экспериментальных результатов обосновано влияние сравнительного метода на эффективность обучения коммуникативной компетенции и преодоления интерференции. Установлено, что учебные материалы, разработанные на основе лингвокультурного подхода, способствуют более быстрому и устойчивому усвоению знаний.

Ключевые слова: лингвокультурный анализ, сравнительный метод, тюркские языки, культурный контекст, интерференция, лингводидактика, психолингвистика, коммуникативная компетенция.

Abstract. This article provides a scientific analysis of the linguistic, psycholinguistic, and linguodidactic foundations for teaching the linguacultural features of the Uzbek and Karakalpak languages on a comparative basis. Phonetic, lexical, and grammatical similarities and differences between the related Turkic languages are examined in connection with national and cultural factors. The influence of the comparative method on the effectiveness of teaching communicative competence and overcoming interference is substantiated based on experimental results. It was found that teaching materials developed on the basis of a linguacultural approach contribute to faster and more durable knowledge acquisition.

Keywords: linguacultural analysis, comparative method, Turkic languages, cultural context, interference, linguadidactics, psycholinguistics, communicative competence.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik va lingvodidaktika fanlari kesishmasida shakllangan lingvomadaniy yondashuv til o‘qitishning yangi metodologik zaminini yaratmoqda. Xususan, genetik jihatdan qardosh turkiy tillarni o‘rganishda bu yondashuv alohida nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. O‘zbek va qoraqalpoq tillari bir xil til oilasiga mansub bo‘lib, ular o‘rtasidagi yaqinlik nafaqat tizimiy lingvistik tahlil predmeti, balki ta‘lim jarayonida qo‘llaniladigan samarali pedagogik vosita hamdir.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida o‘zbek tilini (davlat tili sifatida) o‘qitishning dolzarbligi shu bilan belgilanadiki, talabalar bir tomondan qardosh tilning ko‘magidan foydalanish imkoniga ega bo‘lsa, ikkinchi tomondan interferensiya xatolariga moyillik ham ortadi. Shu sababli qiyosiy-lingvomadaniy metodning ilmiy asoslari va amaliy tatbiqi masalasini chuqur tadqiq etish davr talabiga aylanmoqda.

Hozirgi kunda tillararo aloqalar, ikki tillilik va lingvomadaniy kompetentsiyani rivojlantirish masalalariga qiziqish dunyo miqyosida ortib bormoqda (Crystal, 2003; Kramsh, 1998; Stern, 1992). Mahalliy tadqiqotlar orasida esa o‘zbek-qoraqalpoq tillarini qiyosiy o‘rganish sohasida izchil ilmiy tahlil etarli darajada amalga oshirilmagan. Ushbu maqola ana shu bo‘shliqni qisman to‘ldirish, qiyosiy metodning lingvomadaniy asoslarini ishlab chiqish va ta‘lim amaliyotiga tatbiq etish yo‘llarini asoslashga bag‘ishlangan.

Maqolaning maqsadi: o‘zbek va qoraqalpoq tillarining lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish orqali qardosh tilli guruhlarda o‘zbek tilini o‘qitishning samarali metodologik modelini ishlab chiqish.

Adabiyotlar sharhi va muammoning tahlili. Lingvomadaniyatshunoslik fani E. Sepir, B. Uorf, va keyinchalik V. fon Gumboldt g‘oyalariga tayanib shakllangan. Tilning madaniy kodni ifodalash funksiyasi, madaniy konseptlarning til tizimida aks etishi va turli xalqlar mentalitetining til orqali namoyon bo‘lishi bu fan uchun asosiy tadqiqot ob'ektlari hisoblanadi (Maslova, 2001; Telia, 1996). Turk olamida bu yo‘nalishni N.A. Baskakov (1965), D.M. Nasylov va boshqalar rivojlantirgan.

Psixolingvistika asoschilaridan biri A.A. Leontev (1984) tilni faoliyat sifatida talqin etgan holda ikki tillilik sharoitida kommunikativ aktning o‘ziga xos mexanizmlarini ta‘riflaydi. Uning fikricha, ona tili va o‘rganilayotgan til o‘rtasidagi munosabat nafaqat kognitiv, balki emotsional-madaniy jihatdan ham belgilanadi. Bu g‘oya qardosh tillarda o‘qitish amaliyotiga bevosita tatbiq etilishi mumkin.

Qiyosiy-tipologik lingvistika nuqtai nazaridan o‘zbek va qoraqalpoq tillarining grammatik tuzilishi, lug‘at tarkibi va fonetik tizimi o‘rtasidagi munosabatlar Safaraliev (2015) va boshqa olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Biroq bu tadqiqotlarning aksariyati tizimiy lingvistik tavsifga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularning lingvodidaktik tatbiqi yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Xalqaro tajribada ikki tillilik va madaniyatlararo kommunikatsiya masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar (Baker, 2001; Cummins, 2001) shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchining ona tili ta‘lim jarayonida to‘siq emas, balki resursi sifatida ishlatilganda o‘quv natijalari sezilarli darajada yaxshilanadi. Bu prinsip qardosh tilli guruhlar uchun ayniqsa muhimdir.

Metodologiya. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi yondashuvlar va usullarga tayanadi: Qiyosiy-tavsifiy metod: o‘zbek va qoraqalpoq tillarining fonetik, leksik va grammatik tizimlarini parallel tahlil qilish maqsadida qo‘llanildi. Har ikki tildan 500 dan ortiq parallel leksik birlik, 120 ta grammatik konstruksiya va 80 ta frazeologik birlik tahlil qilindi.

Lingvomadaniy tahlil: ikki xalqning madaniy konseptlari, nutq odobi normalari va noverbal kommunikatsiya xususiyatlari qiyoslab o'rganildi. Madaniy konseptlar sifatida "mehmondo'stlik", "kattaga hurmat", "jamoa ruhi" va "sabr" tushunchalari tanlandi.

Pedagogik eksperiment: Qoraqalpog'iston Respublikasidagi ikkita umumta'lim maktabining 7-sinf o'quvchilari ishtirokida o'tkazildi (nazorat guruhi — 42 o'quvchi, tajriba guruhi — 44 o'quvchi). Tajriba muddati — bir o'quv yili (2023–2024). Tajriba guruhida qiyosiy-lingvomadaniy metod asosida ishlab chiqilgan materiallar qo'llanildi; nazorat guruhida esa an'anaviy darslik bo'yicha ta'lim davom etdi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish uchun SPSS 26 dasturidan foydalanildi. Statistik ishonchlilik Styudent t-kriteriyasi bo'yicha tekshirildi ($p < 0,05$).

Natijalar va muhokama.

4.1. Fonetik qiyoslash natijalari - O'zbek va qoraqalpoq tillari vokal tizimida umumturkiy 8 unli tovushning asosiy qismi saqlanib qolgan. Biroq o'zbek tilida fonemik qarama-qarshilik (labial/non-labial) qatorida qoraqalpoq tilida qo'shimcha labializatsiya hodisasi kuzatiladi: o'zbekcha "o" [ø] fonemi qoraqalpoqchada "o" tarzida talaffuz qilinishi va aksincha bir qator tovush almashishlari o'quvchilarda talaffuz interferensiyasiga olib kelishi aniqlandi.

Undosh tovushlar qatorida qoraqalpoq tilidagi [ğ] (uvular g) va [q] tovushlariga o'zbek o'quvchisi deyarli to'liq moslasha olgan, chunki bu tovushlar o'zbek tilida ham mavjud. Shu bilan birga qoraqalpoq tilidagi [h] va [x] ning bir qator pozitsiyalarda qo'llanilish farqlari dastlabki bosqichda qiyinchilik tug'dirgan.

4.2. Leksik-semantik qiyoslash natijalari - Tahlil qilingan 500 leksik birlikning 68,4% i ikkala tilda umumiy ildizga ega (masalan: o'zb. paxta — qoraq. paxta; o'zb. kitob — qoraq. kitap; o'zb. uy — qoraq. uy). Bu umumiy qatlam o'quvchilarga yangi leksikani tezroq o'zlashtirishda qo'shimcha imkon yaratadi.

Ayni paytda "yolg'on semantik do'stlar" (false friends) hodisasi ham qayd etildi: masalan, o'zbek tilida "qo'rqmoq" (qo'rqish) va qoraqalpoq tilidagi "qorqmoq" so'zlari ma'no jihatidan to'liq mos kelsa-da, bir qator so'zlarning qo'llanish doirasi farq qiladi. Bu xatoliklar nazorat guruhida 23,7% hollarda, tajriba guruhida esa qiyosiy tahlil materiallari o'rgangandan so'ng atigi 8,2% hollarda kuzatildi.

Arab-fors qatlamiga mansub so'zlar ikkala tilda ham mavjud, ammo ularning fonetik adaptatsiyasi farqlashadi: o'zb. fikr — qoraq. pikir; o'zb. vaqt — qoraq. waqit. Bunday farqlarni maxsus jadval va muqoyasali lug'atlar orqali o'rgatish interferensiyani 2,9 barobarga kamaytirgani eksperimental ma'lumotlarda aks etdi.

4.3. Grammatik qiyoslash natijalari - Ikkala til agglyutinativ tuzilishga ega bo'lganligi uchun morfemalar qo'shilish tamoyili umumiy hisoblanadi. Biroq kelishik qo'shimchalarida sezilarli farqlar mavjud: o'zbek tilida jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga/-ka/-qa shaklida bo'lsa, qoraqalpoq tilida -ga/-ge/-qa/-ke ko'rinishida unli uyg'unlik qoidasiga ko'ra keng qo'llaniladi.

Fe'l nisbatlari tizimida ham o'xshashlik va farqlar aniqlandi. O'zbek tilidagi ortirma nisbat -dir/-tir qo'shimchasi qoraqalpoq tilidagi -dir/-tir/-dur/-tur bilan mos keladi. Shu bilan birga majhul nisbat yasalişida qoraqalpoq tilidagi -in/-yn qo'shimchasi o'zbek tilidagi -il va -in qo'shimchalari bilan muqoyasa qilinganda, o'quvchilarda dastlab qorishish kuzatildi.

4.4. Lingvomadaniy konseptlarning qiyosiy tahlili - Tadqiqotda o'zbek va qoraqalpoq xalqlari uchun umumiy bo'lgan "mehmondo'stlik" konsepti alohida tahlil qilindi. Ikkala xalqda ham mehmon kutish marosimi yuksak madaniy ahamiyat kasb etadi va bu holat tilning salomlashish, murojaat shakllarida, xayrli so'zlar tizimida aniq aks etadi. O'zbek tilida "Assalomu alaykum" iborasi bilan qoraqalpoq tilidagi "Assalawma aleykum" ning tovush tarkibidagi o'xshashligi o'quvchilarda leksik materialini anglashni osonlashtirdi.

Noverbal kommunikatsiya xususiyatlarida ham sezilarli o'xshashlik kuzatildi: ikkala xalqda ham kattaga izzat ko'rsatish belgisi sifatida boshni egish, o'ng qo'lni ko'krak ustiga qo'yish kabi an'anaviy imo-ishoralar mavjud. Darsda bu o'xshashliklarni taqqoslab ko'rsatish o'quvchilarda "til va madaniyat birligi" tushunchasini aniq tasavvur qilishga yordam berdi.

"Kattaga hurmat" konsepti lison darajasida o'zbek tilidagi "siz/sen" va qoraqalpoq tilidagi "siz/sen" antonimik juftligida ham namoyon bo'ladi. Ijtimoiy masofa va hurmat darajasining bu shakllar orqali ifodalanishi ikki tilda deyarli bir xil bo'lib, lingvomadaniy tahlil metodi yordamida o'quvchilar bu birliklarni to'g'ri qo'llash kompetentsiyasini an'anaviy guruhga qaraganda 1,8 barobar tezroq egalladi.

4.5. Eksperimental natijalar - Eksperiment yakuni bo'yicha o'quv yilining oxirida o'tkazilgan so'nggi nazorat ishlarining natijalari (100 ballik tizimda):

Ko'rsatkich	Nazorat guruhi (n=42)	Tajriba guruhi (n=44)
Leksik o'zlashtirish	61,3 ± 4,2	78,6 ± 3,8
Grammatik to'g'rilik	58,7 ± 5,1	74,2 ± 4,4
Kommunikativ kompetentsiya	55,4 ± 4,8	76,9 ± 3,9
Madaniy kontekst anglash	47,2 ± 5,6	72,4 ± 4,1
Umumiy o'rtacha ball	55,7 ± 4,9	75,5 ± 4,0

1-jadval. Tajriba va nazorat guruhlari natijalari (M ± SD, 100 ballik tizimda)

Styudent t-kriteriyasi bo'yicha barcha ko'rsatkichlarda $p < 0,01$ darajasida statistik ishonchli farq qayd etildi. Tajriba guruhidagi o'quvchilarning umumiy o'rtacha bali nazorat guruhiga nisbatan 19,8 ballga (35,5%) yuqori bo'ldi. Bu natija qiyosiy-lingvomadaniy metodning samaradorligini raqamli ko'rsatkichlar bilan tasdiqlaydi.

Xulosa va tavsiyalar. Olib borilgan tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalar chiqarish imkonini beradi: Birinchi xulosa. O'zbek va qoraqalpoq tillari o'rtasidagi genetik va tipologik yaqinlik ta'lim jarayonida ikki tomonga ishlaydigan omil hisoblanadi: bir tomondan o'quvchiga yangi til materialini tezroq o'zlashtirish uchun tayyor asos

yaratadi; ikkinchi tomondan interferensiya xatolarini keltirib chiqaradi. Shu sababli har ikkala jihatni inobatga olgan qiyosiy-kontrastiv yondashuv an'anaviy usulga qaraganda ancha samarali ekanligi eksperimental jihatdan isbotlandi.

Ikkinchi xulosa. Lingvomadaniy kontekstni o'quv jarayoniga kiritish — milliy qadriyatlar, nutq odobi normalari, noverbal kommunikatsiya xususiyatlari va madaniy konseptlarni darsga tatbiq etish — o'quvchilarning fanga qiziqishini oshirish va kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish uchun muhim omil ekanligi aniqlandi. Madaniy kontekstni anglash bo'yicha tajriba guruhi nazorat guruhiga nisbatan 25,2 ballga ustun keldi.

Uchinchi xulosa. Qardosh tilli guruhlar uchun mo'ljallangan maxsus qiyosiy materiallar (parallel lug'atlar, qiyosiy grammatika jadvallari, madaniy konseptlar bo'yicha tekstlar) yaratilishi o'quv jarayonining sifatini tubdan oshiradi.

To'rtinchi xulosa. Multimedia vositalari, CALL texnologiyalari va gamifikatsiya elementlarini qiyosiy-lingvomadaniy yondashuv bilan birgalikda qo'llash o'quvchi motivatsiyasi va ta'lim natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Amaliy tavsiyalar: (1) Qoraqalpog'iston maktablari uchun o'zbek tili darsliklariga qiyosiy-lingvomadaniy komponent kiritilishi lozim; (2) O'qituvchilar tayyorlashda ikki tillik interferensiya xatolarini aniqlash va bartaraf etish bo'yicha maxsus modul joriy etilishi maqsadga muvofiq; (3) Onlayn qiyosiy lug'at va interaktiv mashqlar to'plamini yaratish istiqbolli ilmiy-amaliy loyiha hisoblanadi; (4) Keyingi tadqiqotlarda qoraqalpoq-o'zbek parallel korpus yaratish va sun'iy intellekt asosida interferensiya xatolarini avtomatik aniqlash tizimini ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Baker, C. (2001). Foundations of Bilingual Education and Bilingualism (3rd ed.). Multilingual Matters.
2. Baskakov, N.A. (1965). Turkiy tillar grammatikasi. Nauka.
3. Buranova, Sh.M. (2025). O'zbek tilini bilingvizm sharoitida o'qitishda kuzatilayotgan ayrim muammolar. Материалы Международной научно-практической конференции. Казан'.
4. Crystal, D. (2003). English as a Global Language (2nd ed.). Cambridge University Press.
5. Cummins, J. (2001). Bilingual Children's Mother Tongue: Why Is It Important for Education? Sprogforum, 19, 15–20.
6. Kramersch, C. (1998). Language and Culture. Oxford University Press.
7. Leontev, A.A. (1984). Psixolingvistika asoslari. Nauka.
8. Maslova, V.A. (2001). Lingvokulturologiya. Akademiya.
9. O'zbekiston Respublikasi ta'lim standartlari. (2020). Toshkent.
10. Safaraliev, A. (2015). Qoraqalpoq tili asoslari. Qoraqalpog'iston.
11. Stern, H.H. (1992). Issues and Options in Language Teaching. Oxford University Press.
12. Телиа, В.Н. (1996). Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты.